

”העוד אבי חי?” - המפתח להתנהגות יוסף

הדרמה המתחוללת במצרים בין יוסף לאחיו, שבמהלכה מתכחש יוסף לאחים ומעמיד פנים כשליט נכרי המאשימם בהאשמות שווא, מגיעה לשיאה עם התוודעותו אליהם: ”ויואמר יוסף אל אחיו: אני יוסף. **העוד אבי חי?** ולא יכלו אחיו לענות אתו כי נבהלו מפניו” (בראשית, מ”ה, ג).

שאלתו של יוסף ”העוד אבי חי” מוזרה ותמוהה. הרי האב הוזכר פעמים אחדות בשיחה ביניהם: ”וישאל להם לשלום ויאמר: השלום **אביכם** הזקן אשר אמרתם? העודנו חי? ויאמרו: שלום לעבדך **לאבינו** עודנו חי” (בראשית, מ”ג, כז-כח). מאום לא התחדש בינתיים; האחים אמנם יצאו ממצרים במטרה לשוב ארצה כנען, אך הוחזרו בשל מעשה הגביע ואין הם יודעים פרטים נוספים. יוסף עצמו מסיים את דבריו הקודמים לאחים במלים ”ואתם עלו לשלום **אל אביכם**” (בראשית, מ”ד, יז). יתרה מזו: כל נאומו של יהודה המבקש להישאר במצרים במקום בנימין מבוסס על ניסיון לעורר רחמים בלב שליט מצרים כלפי האב הזקן והמסכן: ”והיה כראותו כי אין הנער ומת, והורידו עבדיך את שיבת עבדך **אבינו** בגוון שאלה” (בראשית, מ”ד, לא), וכן במשפט הסיום של נאומו: ”כי איך אעלה אל **אבי** והנער איננו אתי? פן אראה ברע אשר ימצא את **אבי**” (שם, לד).

מעיון בהמשך הפסוקים עולה שיוסף לא קיבל - ואף לא חיכה לקבל - תשובה לשאלתו. הוא מרגיע את אחיו וממהר לשלחם להביא את אביו: ”מהרו ועלו אל **אבי**” (מ”ה, ט). נראה אפוא ששאלתו של יוסף לא הייתה שאלה אינפורמטיבית, אלא שאלה רטורית.¹

דרשת חז”ל ופירוש הנצי”ב

חז”ל הרגישו כנראה בקשיים אלו, והציעו להבין את דברי יוסף כתוכחה:

¹ א. בניגוד לדרכנו מפרש הכלי יקר שכך אמנם הבינו האחים את שאלתו, אך יוסף עצמו התכוון באמת לוודא את שלום אביו: ”אף-על-פי שכבר אמרו לו שהוא חי, כמובן מכל דברי יהודה, מכל מקום חשב יוסף אולי אמרו כן כדי שיקמרו רחמיו על הזקן ולא יגרום לו מיתה, כי נפשו קשורה בנפשו. על כן שאלם שנית: העוד אבי חי?” (כלי יקר לבראשית, מ”ה, ג). אולם פירוש זה אינו עונה על כל הבעיות שהצגנו. ב. במקומות נוספים בתנ”ך מצאנו שאלה הפותחת במלה ”העוד” היא שאלה רטורית. לדוגמה: ”**העוד** לנו חלק ונחלה בבית אבינו?” (בראשית, ל”א, יד); ”**העוד** לי בנים במע”י והיו לכם לאנשים?” (רות, א, יא).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"ר' אלעזר כי מטי להאי קרא בכי: 'ולא יכלו אחיו לענות אתו כי נבהלו מפניו'.
ומה תוכחה של בשר ודם כך, תוכחה של הקב"ה על אחת כמה וכמה"
(חגיגה, ד, ע"ב).

"אבא כהן ברדלא אמר: אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום התוכחה... יוסף קטן
של שבטים היה ולא היו יכולים לעמוד בתוכחתו, הה"ד: 'ולא יכלו אחיו לענות
אתו כי נבהלו מפניו'. לכשיבוא הקב"ה ויוכיח כל אחד ואחד לפי מה שהוא,
שנאמר (תהילים, נ') 'אוכיחך ואערכה לעיניך' על אחת כמה וכמה"².
(בראשית רבה, צ"ג, י).

מדרש זה של חז"ל מתפרש על-ידי הנצי"ב לא רק כמאמר על דרך המוסר, אלא
כיישוב פשט הפסוקים:

"העוד אבי חי? אינו מובן שאלה זו. וכי לא ידע שהוא חי? ... והנה איתא בחגיגה
דף ד: 'ר' אלעזר כי מטא להאי קרא בכי 'ולא יכלו אחיו לענות אתו' ומה
תוכחה של בשר ודם כך, תוכחה של הקב"ה על אחת כמה וכמה' ולכאורה איזה
תוכחה היה כאן? אלא חז"ל הבינו פשט הקרא שהוא כמתמיה: אם באמת עוד
אבי חי ולא מת מדאגתו עלי?! בהיותו יודע שהיה אהוב אצלו מכל בניו. ותמיהה
זו היא תוכחה לאחיו. דאפילו אם לפי מחשבתם דנו את יוסף בצדק, מכל מקום
היה להם לחמול ולחוש על אביהם, שהרי ידעו כי אהבתו עזה אליו..."
(העמק דבר לבראשית, מ"ה, ג).

מטרתו של יוסף

אף אנו נלך בדרכו של הנצי"ב, ונפרש שיוסף מוכיח את אחיו על אי התחשבותם
באביהם הזקן. אולם הנצי"ב מפרש את התנהגותו הכללית של יוסף כמכוונת למימוש
חלומותיו: "והודיע הכתוב שלא מחמת נקימה חייו התהלך עמם בעקשות כזה, אלא משום
שזוכר החלומות שהוא כעין נבואה... ע"כ ביקש סיבה שיגיע לזה" (העמק דבר לבראשית,
מ"ב, ט). לדעתנו התוכחה היא שהייתה מטרתו של יוסף בכל מעשיו והיא פשר התנהגותו
עם אחיו. מטרתו של יוסף הושגה שהרי אחיו לא עונים דבר. ננסה אפוא לבדוק תוך עיון
במקרים אחרים של תוכחות בתנ"ך מהו הסוד בתוכחה יעילה המתקבלת על לב האדם.

תוכחות בתנ"ך

בפרשיות שונות בתנ"ך שבהן תוכחות נמצא, שלעתים הצליח המוכיח ותוכחתו
התקבלה ולעתים נתקל בהצטדקות ובהתנגדות. לסוג האחרון שייכת תוכחתו של שמואל

² מדרש זה בוריאציות שונות מופיע גם במקורות מדרשיים אחרים. ראה: בראשית רבה, צ"ג, יא;
בתנחומא ויגש, ה'; ילקוט שמעוני, בראשית, רמז קנב; ילקוט שמעוני, תהילים, רמז תשסב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לשאלו. שאול הממתיך לשמואל בגלגל מאבד את סבלנותו לאחר שבעת ימי המִתְנָה ומעלה את העולה. שמואל מגיע ומוכיחו ושואל מצטדק:

"וַיֹּאמֶר שְׂמוּאֵל: מַה עָשִׂיתָ? וַיֹּאמֶר שְׂאוּל: כִּי רָאִיתִי כִּי נִפְץ הָעַם מֵעָלַי וְאַתָּה לֹא בָאתָ לְמוֹעֵד הַיָּמִים, וּפְלִשְׁתִּים נֹאסְפִים מִכַּמֶּשׁ, וְאָמַר: עֵתָה יֵרְדוּ פְּלִשְׁתִּים אֵלַי הַגִּלְגַל וּפָנִי ה' לֹא חִלִּיתִי. וְאַתָּאֶפֶק וְאֶעֱלֶה הָעוֹלָה"

(שמו"א, י"ג, יא-יב).

תופעת ההצטדקות חוזרת במלחמת עמלק, עם הסרת האחריות מעצמו והעברתה אל העם. לפנייתו של שמואל "ולמה לא שמעת בקול ה', ותעט אל השלל ותעש הרע בעיני ה'?" (שמו"א, ט"ו, יט) משיב שואל בתחילה: "אשר שמעתי בקול ה'... ויקח העם מהשלל צאן ובקר ראשית החרם לזבח לה' אלהיך בגלגל" (שם, כ-כא). רק בהמשך, ברצונו לבטל את עונו "וַיִּמְאַסְךָ מִמְּלֶכְךָ" (שמו"א, ט"ו, כד) מודה שואל בחטאו.³ לעומת זאת מצליחה מאוד תוכחתו של נתן הנביא לדוד המלך על מעשה בת-שבע. דוד אינו מצטדק ואינו מחפש תירוצים. הוא עונה מיד: "וַיֹּאמֶר דָּוִד אֵל נָתָן: חַטָּאתִי לַה'" (שמו"ב, י"ב, יג).

בנקל נשים לב לשינוי בצורת התוכחה ונפענח את סוד הצלחת תוכחתו של נתן לדוד.⁴ אין זו תוכחה ישירה. נתן הנביא פונה לדוד באמצעות משל. משל כבשת הרש. אדם השומע תוכחה ישירה עובר מיד לעמדת התגוננות והצטדקות. לעומתו אדם השומע משל מסוגל לשפוט בצורה אובייקטיבית. את גור הדין חורף הוא בעצמו בסברו שעל עניין אחר ומישהו אחר מדובר. דוד בחרון אפו גוזר "בן מות האיש העשה זאת" (שמו"ב, י"ב, ה). אחר-כך, כשנתן מגלה לו "אתה האיש" (שמו"ב, י"ב, ז), אין לו עוד אפשרות לסגת. שימוש במשל כאמצעי לתוכחה יעילה נעשה במקומות נוספים בתנ"ך. האישה החכמה מתקוע ששלח יואב משתמשת בסיפור משל על קרובי משפחה המעוניינים להרוג את בנה שהרג את אחיו, ומצליחה להוכיח את דוד המלך על יחסו לאבשלום הורג אמנון ולשכנעו להשיבו (שמו"ב, י"ד).⁵

אחד מבני הנביאים מוכיח את אחאב מלך ישראל על ששילח לחפשי את בן הדד מלך ארם (מלכ"א, כ'). נביא זה שינה חזותו וסיפר לאחאב: "עַבְדְּךָ יָצָא בִקְרֵב הַמִּלְחָמָה וְהִנֵּה

³ גם אדם הראשון מנסה להטיל את האחריות לחטאו על אחרים. לפנייתו של הקב"ה אליו: "מי הגיד לך כי עירם אתה? המן העץ אשר צויתך לבלתי אכל ממנו אכלת?" (בראשית, ג', יא) הוא עונה: "וַיֹּאמֶר הָאָדָם: הֲאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַת עִמָּדִי, הִיא נָתְנָה לִי מִן הָעֵץ וָאֲכַלְתִּי" (בראשית, ג', יב).

⁴ אין להתעלם, כמובן, מהבדלי אופי ותכונות בין שואל לדוד, הגורמים לתגובה שונה אצל כל אחד.

⁵ ואלו דברי הרלב"ג (בתועלת הגי'ג): "...הנה ראוי שיבואו אליו בעניינים דומים לדבר ההוא אשר ישוער שהוא ישפוט בהם לפי הדרוש, ואחר זה כשיעתיקו אל הנושא שתהיה בו השאלה לא ייתכן לו למנוע מה שכבר שפט שהוא ראוי... וכאשר נתבאר מדבריו שהוא חמל על ההורג ונשבע שלא ייפול משערת ראשו ארצה, אז היה קל להפך השאלה אל ששיב המלך את נדחו, ובוה נתרצה המלך לעשות בקשת יואב".

איש סר ויבא אלי איש, ויאמר: שמר את האיש הזה, אם הפקד הפקד והיתה נפשך תחת נפשו... (שם, לט). רק אחרי שאחאב גוזר את דינו מגלה הנביא את זהותו ומוסר את נבואתו "יען שלחת את איש חרמי מיד והיתה נפשך תחת נפשו, ועמד תחת עמו" (שם, מב). אחאב אינו עונה דבר, והולך לביתו "סר וזעף" (שם, מג).

גם הקב"ה נוקט שיטה זו בהוכיחו את יונה הנביא ובלמדו אותו לקח. כל מעשה הקיקיון לא בא אלא למטרה זו: "ויאמר ה': אתה חסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו ולא גדלתו, שכן לילה היה ובן לילה אבד, ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה..." (יונה, ד', י-יא). יונה, כנראה, קיבל את התוכחה כיוון שאיננו שומעים את תגובתו. פסוק זה מהווה את סיומו של ספר יונה.

נוכל לסכם ולומר: קשה מאוד לאדם לראות נגעי עצמו. כוחו של המשל בסלקו את הנגיעה האישית. לכן תוכחה בעזרת משל אפקטיבית לאין ערוך על פני תוכחה ישירה.

תוכחתו של יוסף

נשוב כעת לתוכחתו של יוסף לאחים. דומה היא לסוג התוכחות היעילות שראינו, ואף עולה עליהן. לפנינו לא רק סיפור משל, אלא נתינת אפשרות לאחים לחוות בפועל את המשל (בדומה ליונה). יוסף יוצר בפני האחים סיטואציה הדומה לזו שהייתה במכירתו. כפי שבעת מכירתו חשבו האחים שדין צדק הם דנים אותו, כך על-פי הדין והצדק צריך בנימין להישאר במצרים שהרי נמצא אשם בגניבת הגביע. כיצד מגיבים האחים על האיום לשוב הביתה ללא בנימין? אין הם יכולים לתאר לעצמם אפשרות כזו מתוך חרדה לגורל האב. יהודה גוזר את הדין: אסור לעשות מעשה אכזרי כזה כלפי האב: "כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי? פן אראה ברע אשר ימצא את אבי" (בראשית, מ"ד, לד). זהו העיתוי המתאים לתוכחתו של יוסף: "העוד אבי חי?" כעת יכולים האחים לעמוד על טעותם במכירתו, כשלא הביאו בחשבון את תגובתו של יעקב. כנגד תוכחה יעילה כזו אין שום הצטדקות: "ולא יכלו אחיו לענות אתו".

התנהגותו של יוסף

התנכרותו של יוסף לאחיו העסיקה רבות את פרשני המקרא. התנהגותו תמוהה בהאשמותיו, מאסרו את שמעון, השבת הכסף, השבת הגביע לאמתחת בנימין, ולבסוף רצונו לעצור את בנימין. ודאי שלא הייתה כוונתו לנקמה, כפי שלימדנו הנצי"ב, אך כיצד נפרשה?

שתי שיטות מרכזיות⁶ בהסבר התנהגותו:

הראשונה: רצונו לקיים את חלומותיו. זו דרכו של הרמב"ן: "אבל את הכול עשה יפה בעתו לקיים החלומות כי ידע שיתקיימו באמת" (רמב"ן לבראשית, מ"ב, ט), וכן גם דעת הנצי"ב, כפי שראינו.

⁶ עיין מאמריהם של הרב יי בן-נון, מגדים א, ניסן תשמ"ו, עמ' 20 והלאה; הרב מדין, מגדים ב, מר חשוון תשמ"ז, עמ' 54 והלאה שהתייחסו לשיטות אלו.

השיטה השנייה מציעה לראות בהתנהגותו של יוסף ניסיון להחזיר את האחים בתשובה שלמה, כדברי האברבנאל: "ראה להביאם בניסיון לדעת אם בכ"ב שנה שלא ראה אותם שינו את תכונותיהם, ואם נתחרטו ממה שעשו כנגדו... עד אשר ראה שעשו תשובה שלמה..." (אברבנאל לבראשית, מ"ב, התרת שאלות ד-ה); "הנה עם כל הניסיון שעשה יוסף לאחיו בעלילת המרגלים עוד נשאר ספק בלבו... ולכן רצה להביא את בנימין בפרט בניסיון הגביע לראות אם ישתדלו להצילו... ויהיו בעיני יוסף בעלי תשובה גמורים, ויתוודע אליהם ויטיב עמם כמו שעשה (אברבנאל לבראשית, מ"ג, התרת שאלות ג-ד). כך גם דרכו של בעל "עקידת יצחק" (בשער שלושים, פתרון השאלה הרביעית): "נראה שכוונת יוסף הייתה ג"כ בתחילה לבדוק בהם אם היו עדיין בשנאתם אותו או ניחמו ממעשיהם. והוא לא ראה שתיכתן לו זה אם לא בשיבחנם על דבר אחיו בן אמו לראות מה יעשו כשיראו אותו בצער או בסכנה"⁷.

לפי שיטות אלו התוודעותו של יוסף לאחיו חלה **לאחר** שהושלמה מטרתו. או לאחר שהגיע לפתרון חלומותיו, או לאחר שראה שהאחים מוסרים עצמם על בנימין ומגיעים לדרגת בעלי תשובה גמורים.

לפי הדרך שאנו מציעים להבנת התנהגותו התמוהה של יוסף, מטרתו הייתה לתת לאחים אפשרות לחוות בעצמם את המשל לעניינם, על מנת שיוכלו לעמוד על טעותם, להבין את אשמתם ולקבל את תוכחתו בצורה היעילה ביותר. התגלותו באה **בכדי** להשיג את מטרתו. כיוון שרצונו להוכיחם על מה שעשו לאביו, ולא על מה שעשו לו אין יוסף מסתפק בווידוים "אבל אשמים אנחנו על **אחינו**..." (בראשית, מ"ב, כא) שמתייחס למה שעוללו לו, אלא ממתין לרגע שבו יהודה גוזר את גור הדין ביחס לתגובת האב.

עם זאת עלינו לזכור שיוסף מעורב באופן אישי בעניין. אין הוא עומד כמשקיף מן הצד המוכיח אחרים על עניין שמחוצה לו. כיוון שהתוכחה דורשת את התגלותו לאחים, הרי היא מלווה בפרץ עז של רגשות הבא לידי ביטוי בבכי. אך אין לפרש את החלטתו להתגלות אליהם כאי יכולת להתאפק⁸ אלא כפרי תכנון מדיק, במצאו את ההזדמנות המתאימה ביותר לתוכחתו. עצמת הרגשות היא תוצאת ההתגלות, ולא סיבתה.

משקיבלו האחים את תוכחתו ולא יכלו לענות אותו סיים יוסף את תפקידו. עתה יכול הוא להרגיע את אחיו ולנחמם: "ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכתם אתי הנה, כי למחיה שלחני אלהים לפניכם" (בראשית, מ"ה, ה).

⁷ ראה: פרופ' נ' ליבוביץ, עיונים לספר בראשית, ירושלים, תשל"ח, פרשות מקץ-ויגש, עמ' 325 ואילך, המפרט כיצד הצליח יוסף להובילם לידי תשובה גמורה.

⁸ עיין מחלוקתם של הרבנים בן-נון ומדן במגדים (לעיל, הערה 6) מה גרס ל"שבירתו" של יוסף. לדעת ר"י בן-נון, הביטוי "אך טרף טרף" (בראשית, מ"ד, כח) הוא שגרם ליוסף להבין שאביו לא ידע במכירתו. לעומתו, ר"י מדן מייחס זאת לפסוק האחרון בנאומו של יהודה, שבו באה לידי ביטוי חזרתם בתשובה.